

aan een verschrikkelijke overstromingsramp ontsnapt. Vandaar dat ook een hoofdstuk over bedijkingsplannen en waterwerken na 1953 is opgenomen.

Het boek is rijk geïllustreerd met foto's uit 1953, mooie portretten van de geïnterviewden en enige tekeningen. Verder zijn gedichten opgenomen van Jan Eijkelboom en Ad Zuiderent. Helaas zijn de twee opgenomen kaarten te weinig gedetailleerd. Men zoekt tevergeefs naar de talloze straat-, wijk-, dijk- en veldnamen waar het in dit boek van wemelt.

J. C. Vrielink

J. Peet, *Over leven op de markt. De fusies van NOG Verzekeringen. Structuurverandering in het verzekerings- en bankbedrijf in Nederland in de jaren 1960-2000* (Amsterdam: Aksant, 2004, 251 blz., ISBN 90 5260 123 2).

De regelmatige treinreiziger naar Amsterdam Centraal, binnenkomend aan de westzijde, zal zich uit de late jaren tachtig ongetwijfeld de ten dele blauwe neonreclame herinneren van NOG Verzekeringen. Intussen zal deze reiziger hebben opgemerkt dat thans daarvoor, niet ver van de Kamer van Koophandel aan de IJzijde, in de plaats is gekomen de neonaffiche van SNS Reaal Groep. Achter deze op zichzelf misschien niet zo gewichtige verandering gaat een opmerkelijke geschiedenis schuil van fusies en samengaan in het kleine en middelgrote bank- en verzekeringsbedrijf. En die wordt nauwgezet, met oog voor sociaal-economische details, verhaald in deze bedrijfshistorische monografie. Eigenlijk is deze geschiedschrijving daardoor een soort gevalstudie van fusieprocessen geworden die is geschreven op basis van bestaande economische theoretische inzichten en nog beschikbare bedrijfsarchieven alsook persoonlijke informatie van de spelers van destijds.

Twee zaken staan centraal in deze studie. In de eerste plaats betreft dat de algemene bedrijfs-economische theorie omtrent fusies en andere vormen van samenwerking tussen ondernemingen in samenhang met de macro-economische omgeving. In de tweede plaats is dat de illustratie van deze theorie aan de hand van een aantal fusies en samenwerkingsverbanden tussen kleine tot middelgrote verzekeraars en banken sinds 1960. Aldus wordt de feitelijke financiële geschiedschrijving over een recente periode ingebed in het analytische gedachtegoed van de hedendaagse bedrijfseconomie. Dit geeft deze bedrijfsgeschiedenis een speciaal en voorbeeldig karakter, maar leidt ook tot aandacht voor begripsafbakening die weliswaar onontkoombaar lijkt maar niettemin soms verveelt omdat de schrijver er te vaak op terugkomt. Boeiend blijft de geboden verslaggeving niettemin wel.

Hoofdrolspeleers zijn een aantal middelgrote verzekeraars met visie en kleine spaarbanken die streven naar behoud van hun marktpositie in een wereld die wordt gekenmerkt door vorming van grote financiële conglomeraten die veel ruimte biedt aan niches voor specialismen en financiële innovatie. Hierachter gaan natuurlijk ook ondernemers schuil die inzien dat voortgaan op de oude voet op den duur de zakelijke belangen van alle betrokkenen ernstige schade zal berokkenen. De omstandigheden in de financiële bedrijfstak, waar branchevervaging en produktvernieuwing omwille van commercieel zelfbehoud bon ton zijn, is daarbij een belangrijke steun in de rug bij het (in)formele overleg en het daaropvolgend daadwerkelijke aangaan van de samenvoegingsovereenkomsten. Het begin hiervan ligt voor dit boek in 1976 wanneer de Levensverzekeringsmaatschappij van het NOG, opgericht in 1842, en de eveneens onderlinge Brandwaarborg Maatschappij De Jong & Comp. uit 1809 samengaan om hun strategische positie te versterken. De eerste, voortgekomen uit het Nederlands Onderwijzers Genootschap, is vooral een levensverzekeraar met een kleine schadepoot. De tweede is overwegend

een schadeverzekeraar al beweegt zij zich ook wel op andere verzekeringsterreinen. Beide willen echter hun management versterken, een betere risicospreiding bewerkstelligen en bedrijfs-economische schaalvoordelen behalen met samengaan. Intussen gaat de ontwikkeling in de financiële sector waar zij opereren met grote snelheid voort en laat de verzekeringsbranche een aantal grote fusies zien die hun positie niet onberoerd zou kunnen laten. NOG Verzekeringen, zoals de combinatie uit 1976 uiteindelijk als bedrijfsnaam zal kiezen, beseft dat samenwerking met een bank noodzakelijk is vanwege de afzetkanalen. Ook de in 1990 gevormde combinatie van regionale spaarbanken in de SNS bank omvat enige verzekeringsactiviteit maar is allerm minst een volwassen bankverzekeraar met stevige afzetkanalen. Hetzelfde geldt voor de verzekeraar Reaal — ontstaan uit een aantal met de arbeidersbeweging verbonden verzekeraars en spaarbankjes — waar de bancaire poot betrekkelijk klein is gebleven. Met de omvorming in 1994 tot houdstermaatschappij in samenhang met nog een aantal kleinere overnames wordt Reaal omgedoopt tot Reaal Groep. De hiervoor reeds genoemde SNS bank is eveneens op zoek naar een verbreding van haar verzekeringspoot vanwege onder meer de daarmee te verwerven expertise alsook de daardoor gegarandeerde middelentoe stroom uit levensverzekeringen. Zonder veel moeilijkheden komen de partijen in 1993 tot een fusieovereenkomst. Daarmee ontstaat in Nederland met de SNS Groep, de laatste toevoeging vanwege de overname van NOG Verzekeringen en de toevoeging van de middelgrote verzekeraar Het Hoge Huys. Met het samengaan van de SNS Groep en de Reaal Groep in 1997 tot SNS Reaal Groep ontstaat de derde grote Nederlandse bankverzekeraar naast ING en Fortis. Tot zover de uiterlijke gebeurtenissen. Zoals steeds gaan hierachter echter vele dieperliggende overwegingen schuil die alles van doen hebben met marktpositie, commerciële toekomstvisie, kostenbeheersing en bestuurlijke kracht van de onderneming. En daarmee komen ook de algemene achtergronden van de vele fusiegolven in beeld, en in het bijzonder die in de financiële sector welke Nederland sinds 1912 heeft gekend. Elke fusiegolf, zo schetst de auteur op vaardige en alleszins toegankelijke wijze, heeft zijn eigen momentum. Zich korthedshalve beperkend tot de onderhavige fusies maakt hij duidelijk dat de fusie uit 1976 vooral bepaald werd door het streven om te overleven. Bij de latere fusies van de jaren tachtig en negentig spelen naast strategische overwegingen en de wens schaalvoordelen te boeken, ook institutionele veranderingen zoals het verlaten van het structuurtoezicht door de Nederlandsche Bank, de doorslaggevende rol. Deze gewijzigde externe omstandigheden geven daaraan als het ware een extra momentum, zo leert de economische analyse van Peet. Een bijzonder detail bij dit alles is dat de beschreven fusiepartners over de golven heen verbonden blijken te zijn door de ideële motieven die aan hun oprichting vele decennia eerder ten grondslag hebben gelegen. Ook dit punt is opmerkelijk en krijgt terecht aandacht binnen dit bedrijfseconomisch fusiegeweld.

Samenvattend mag worden vastgesteld dat deze monografie het fusieproces van kleinere spelers in de financiële sector op heldere en informatieve wijze analyseert. De beschreven gevallen ogen wellicht minder spectaculair dan de vorming van de grote financiële conglomeraten, die de laatste jaren vanwege verschillende jubilea in historisch doorwrochte gedenkboeken de volle aandacht hebben gekregen. Toch is ook dit boek heel interessant omdat het een vaak vergeten sector uit het bank- en verzekeringswezen scherp voor het voetlicht brengt. Deze geschiedschrijving brengt bovendien aan het licht dat in de beschreven fusiebesluitvorming ook het toekomstperspectief van de eigen werknemers in de betrokken bedrijven een belangrijke overweging vormde bij de bestuurders. Heel duidelijk komt dit naar voren in de beschrijving van de fusie van NOG en De Jong in 1976. Ook de poging het verklarende element in deze fusiebeschrijving een ruime plaats te geven is een verdienste die opgemerkt mag worden. En dit alles gebeurt op een begrijpelijke en zeer leesbare wijze.

Inleiding

Er is iets aan de hand met godsdienst in Nederland. Was 'geestelijk leven' nog slechts tien jaar geleden het minst prestigieuze redacteurschap bij een van de grote Nederlandse kwaliteitskranten, inmiddels zijn de veranderende plaats van godsdienst in de maatschappij en de praktische gevolgen die men dagelijks meent te ondervinden van de religieuze pluriformiteit regelmatig op de voorpagina te vinden, worden hele opiniepagina's aan deze onderwerpen gewijd, en leveren rituelen als stille tochten, kruisen in de berm op de plaats van een dodelijk ongeluk en de populariteit van relifruitsels van tijd tot tijd aardige plaatjes op voor de bijkaternen. Vooralsnog zijn deze ontwikkelingen vooral voer voor sociale wetenschappers. 'Hun' seculariseringsthese is door een en ander uiteraard onder zware druk komen te staan. In historische kring wordt al langer gewerkt aan het ondermijnen van de hegemonie van deze theorie. Aanvankelijk werd vooral de geschiedenis van de VS aangehaald als 'bewijs' van het ongelijk van de these dat moderniteit de religie langzaam maar zeker zou doen verdwijnen. Inmiddels is het bij veel historici die zich met de rol van godsdienst bezighouden, en trouwens ook bij veel godsdienstsociologen, gemeengoed dat het seculariserende West-Europa de uitzondering is in de moderne wereld.

Als het dan niet aan 'de condities van de moderniteit' ligt dat de Europese kerken leeglopen, dan ligt het voor de hand de verklaring voor deze West-Europese uitzondering te zoeken in een bijzondere historische ontwikkeling. Godsdienst is altijd en overal nauw verbonden geweest met de cultuur en met de machtsvormen die haar in stand houden. Wanneer deze veranderen, verandert de godsdienst mee. Die verandering is doorgaans diepgaand. Het is pas zeer recent dat in de (kerk)geschiedenis het inzicht veld wint dat niet alleen de 'verhouding tussen kerk en staat,' een klassiek historisch onderwerp, aan veranderingen onderhevig is, maar dat ook aard en wezen van religiositeit zelf in de loop van de geschiedenis radicaal veranderd zijn. Studies als die van Charles Taylor, *Sources of the Self* en Talal Asad, *Genealogies of religion* onderzoeken deze veranderingen op het grensgebied van sociologie respectievelijk antropologie en de geschiedenis, en het laatste woord is hier nog lang niet over gezegd. Reden te over dus voor de *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* om een themanummer aan religie te wijden.

Het nummer opent met een artikel van Joris van Eijnatten waarin hij de verandering traceert in de opvattingen die in Nederland gekoesterd werden over 'hoe religie eruit hoort te zien' in de lange achttiende eeuw. Hij herneemt hierin eerder verdedigde opvattingen van Peter van Rooden over de omslag in de late achttiende eeuw van een, door wereldlijke overheden en publieke kerk gedragen publieke orde, naar een individuele, in het morele zelf van de burger van het Vaderland gelokaliseerde godsdienst. Hij gaat echter heel anders te werk dan Van Rooden. Geïnspireerd door het werk van de (controversiële) Engelse vroegmodernist J. C. L. Clark analyseert hij de in zijn achttiende eeuw gangbare publieke vertogen over de plaats van godsdienst. Hij spitst dat toe op de manier waarop in die vertogen gerefereerd werd aan ketterij, aan de factor godsdienst in visies op het vaderlandse verleden en publieke autoriteit.